

نیایش در اندیشه مولوی

قریان علمی*

چکیده: دعا و نیایش به عنوان رابطه میان انسان و خدا، از مسائل مهم در ادیان و نیز مهم ترین رابطه بین خالق و مخلوق در جهان و «اولین، عالی ترین و صمیمانه ترین نماد تعجم دین» همچون خون و جریان خون در زندگی دینی ما است.

از جمله افراد معدودی که عمیق ترین اسرار دعا و نیایش را بیان کرده است جلال الدین مولوی است. او معتقد بود آغازگر دعا خداوند است، چون اوست که احساس نیاز را در انسان به وجود می آورد، از این رو هر دعا و نیایش فی نفسه حاصل لطف خداوندی است. در نظر او دعا آن چراگی است که خدا در این عالم روشی ساخته تا انسان را از ظلمات ببرون آورد. در این مقاله که مواد آن به شیوه توصیفی و تحلیلی از آثار مولوی استخراج شده است، دیدگاه مولوی درباره مفهوم و اهمیت نیایش، دعای واقعی، آغازگر نیایش، انگیزه، انواع، آداب و استجابات دعا و نقش آن در برگرداندن قضای الهی بررسی شده است. واژگان کلیدی: خدا، انسان، نیایش، دعا، مولوی.

* دانشیار دانشگاه تهران.

مقدمه

رابطه میان انسان و خدا از مسائل بسیار مهم در ادیان و نیز مهم‌ترین رابطه‌ای است که بین خالق و مخلوق در جهان هستی قابل تصور است. از این ارتباط تعبیر به دعا و نیایش می‌شود. نیایش برترین عبادت شمرده شده و جایگاه آن در آموزه‌های دینی، بس وala تلقی گردیده است و اولیاء خدا نیز همواره بر آن اهتمام ورزیده‌اند. در فرهنگ اسلامی از دعا به افضل العباده، مخ العباده، سلاح المؤمن و مفتاح الرحمة تعبیر شده است.

فردریک هایلر که گسترده‌ترین مطالعه تطبیقی درباره دعا را به انجام رسانیده است، نیایش را «اولین، عالی‌ترین و صمیمانه‌ترین نماد و تجسم دین» توصیف کرده و آن را خون و جریان خون در زندگی دینی می‌شمارد و معتقد است که نیایش قلب و مرکز دین است و در آن کیفیت منحصر به فردی از زندگی دینی وجود دارد که در اصول عقاید، شعائر، آیین‌ها و ایده‌آل‌های اخلاقی نمی‌توان آن را یافت و در کلمات یک دعا ما به عمیق‌ترین و درونی‌ترین حرکاتِ روح دینی می‌توانیم نفوذ کنیم (Heiler, 1958: XIV).

دعا صمیمی‌ترین شیوه ارتباط بندگان با خداوند است که از رهگذر آن هر کس به فراخور مرتبه وجودی خود با ساحت قدس ربیی رازویاز می‌کند؛ یکی برآوردن نیازهای کوچک و بزرگ دنیوی را می‌طلبد؛ دیگری، شرمنده از سیاهی نامه عمل خویش، مغفرت الهی را درخواست می‌کند؛ بندگانی دیگر که گام در راه پرتشیب و فراز سلوک معنوی نهاده است، توشهای افزون‌تر طلب می‌کند و در مرتبه‌ای بس فراتر، اولیای الهی قرار دارند که بنا به ضرورت با این‌ای زمان درآمیخته و از استغراق در دریای عشق و تماشای جلوه جمال و جلال حق، ساعاتی محروم مانده‌اند، با اشک سوز، عذر تقصیر می‌آورند و توفیق جبران گذشته را از دوست انتظار می‌برند.

در یک سوی دعا، بندگانی با هزاران خواسته، با اشک و سوز، یکسره جویای خواسته خودند. در سوی دیگر، خدایی قرار دارد که خود را بیش از همه به صفات «رحمان» و «رحیم» و «کریم» موصوف کرده است. خدایی که از راز درون بندگانش بهتر از خود آنان آگاه است و از میزان صدق نیازهایشان، حتی اگر به زبان جاری نکنند، با خبر است. خدایی که دعا را

وسیله‌ای برای نزدیکی بندگانش به خود قرار داده و فرموده است: «ادعونی استجب لکم» (غافر: ۹۰).

در روایات اسلامی همه انواع دعا، از جمله درخواست حاجات مادی و معنوی، سپاسگزاری، ذکر، توبه و نزدیکی به او توصیه شده است، اما از این میان نیایش عرفانی با ارزش‌ترین و عالی‌ترین نوع دعا معرفی شده است، زیرا در این دعا، انسان می‌تواند خود را به هدفی که برای آن خلق شده است، نزدیک سازد. در این نوع نیایش، بندگ با برقراری رابطه‌ای محبت‌آمیز با خدا، تنها او و نزدیکی به او را می‌طلبید و در این مقام، نه به دنبال دنیا و نه در طلب آخرت است. امام صادق^(ع) فرمود: «علیکم بالدعاء فانکم لا تقربون بمثله» شما را به دعا سفارش می‌کنم زیرا با هیچ عمل دیگری همچون دعا، به خدا نزدیک نمی‌شوید. (فیض کاشانی، ۱۴۰۳: ۲).^۳

جلال‌الدین مولوی از جمله افراد معدودی است که عمیق‌ترین اسرار دعا و نیایش را توصیف کرده است. او احساس می‌کرد که هر دعا و نیایش فی نفسه حاصل لطف خداوندی است، پس درهای وجود خویش را بر روی آن باز می‌گذاشت. در نظر او دعا آن چراغی است که خدا در این عالم روشن ساخته است تا انسان با متولی شدن به این چراغ، از ظلمات این عالم برون آید.

حرمت آنکه دعا آموختنی در چنین ظلمت چراغ افروختنی

(مشوی ۲۲۱۶/۳)

«نیایش در اندیشه مولوی» پژوهشی در راستای تبیین رابطه خدا و انسان است و بررسی اینکه این رابطه، رابطه‌ای متقابل است یا یک طرفه؟ آغاز آن از جانب خدا است یا از جانب انسان؟ بر اساس نیاز صرف است یا محبت و عشق؟ اینکه اصولاً نیایش در منظومة فکری و آثار مولوی چه جایگاهی دارد؟ چه جلوه‌ها و انواعی دارد و برترین نوع آن کدام است؟ دارای آداب خاص است یا در میان مستان شراب عشق الهی، آشکال بی آداب آن نیز مشاهده می‌شود؟، نوعی اعتراض به قضاؤقدر است یا باید به عنوان علتی در کنار سایر اسباب و علل مادی در جهان از آن استفاده شود، باید منتهی به استجابت شود یا نفس رابطه با معبود مطلوب است؟ مخصوص انسان است یا دیگر کائنات و موجودات نیز می‌توانند در حد خود بهره‌ای از آن داشته باشند؟ این‌ها مسائلی هستند که باید بررسی و به درستی تبیین شوند.

اهمیت نیایش

قرآن آشکارا نشان می‌دهد که خداوند، خود انسان را فرامی‌خواند تا با او گفتگو کند و حاجت‌هایش را با او در میان گذارد و از او طلب هدایت و بخشایش کند و همواره شکرگزار نعمت‌های او باشد، این دعوتگری چنان با صمیمیت همراه شده است که هر مخاطب قرآن و پیامبر را بر می‌انگیزد که دائم در حال دعا باشد، به خدا پناهنه شود، با توکل بر او به تلاش در هر عرصه‌ای همت گمارد و هرگاه گرفتاری به او رو آورد از خداوند درخواست مدد نماید. آیه ۱۸۶ سوره بقره به خوبی نشانگر این دعوت صمیمانه است: «و اذا سئلک عبادی عنی فانی قریب اجیب دعوة الداع اذا دعان». در آیه ۶۰ سوره مؤمن دعا، عبادت پروردگار تلقی شده است: «و قال ربکم ادعوني استجب لكم ان الذين يستكرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرين». خداوند در این آیه شریفه، هم دعوت به دعا می‌کند و هم وعده اجابت می‌دهد. علاوه بر این دعا را عبادت می‌خواند (طباطبایی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۶۱).

مهاتما گاندی معتقد است: دعا مساوی با آرزوی قلبی برای یکی شدن با خالق و درخواست برکت از خداوند است، نه کلماتی که با صدای بلند گفته شود یا زیرلب زمزمه شود (Eliade, 1987: 492). او با تأکید بر اینکه خدای همه مخلوقات یکی است و فقط هر گروه آن را با نامی که می‌پسندند صدا می‌زنند؛ می‌گوید: ممکن است سرودهایی برای خداوند و یا دعا کردن سردهیم و با هر اسمی که ترجیح می‌دهیم او را صدا بزنیم. برخی او را به نام «راما» و برخی با اسم «کریشنا» بعضی «رحیم» و یا «خدا» صدا بزنند و با همه این اسماء یک وجود روحانی را ستایش می‌کنند (همان).

مفهوم دعا

«دعا»، مفرد ادعیه است و اصل آن «دعاو» و از دعوت است که واو پس از الف به همزه تبدیل شده است. معنای آن، توجه به خدا و طلب خیر از او و ابتهال همراه با سؤال از او است (زیدی، ۱۹۶۵، ج ۱۰؛ این منظور، ۱۳۶۰، ج ۱۴، ذیل دعو). راغب در مفردات آورده است: دعا مانند نداء است جز اینکه نداء، کاهی فقط خواندن است بدون ذکر اسم، ولی دعاء غالباً با ذکر اسم همراه است. و این دو واژه، کاهی به جای هم به کار می‌روند (راغب، ۱۴۱۴، ج ۱، ذیل الدعاء).

با توجه به آنچه در کتب لغت آمده است، می‌توان گفت: دعا عبارت است از صدا زدن و خواندن به منظور جلب توجه مدعو^۱. بنده در حال دعا، خدا را می‌خواند و غرض او از این خواندن جلب عنایت حق تعالیٰ به سوی خود است.

به اصطلاح دعا، به معنی ارتباط بشر با خدا و موجودات روحانی است و از منظر دینی شخصیت بشر به دعا نیازمند است (Eliade, 1987: 489)، البته دعا ضرورتاً به معنای عرض حال و درخواست نعمت نیست، بلکه هرگونه ارتباط و اتصالِ روح انسان با قدرت‌های بالاتر دعا محسوب می‌شود (Wooly, 1980: 171).

به گفتهٔ هایلر: هر چند انواع و اشکال حیرت‌آوری از دعا و نیایش وجود دارد ولی در درون آنها جوهری مشترک جریان دارد که نمایش و تجسم کشش ابتدایی به سوی حیاتی متعالی‌تر، غنی‌تر و شدیدتر است (مک‌کواری، ۱۳۷۸: ۲۲۷).

در این مقاله سه واژه مناجات، دعا و نیایش هم‌معنی گرفته شده‌اند. چنانکه در مثنوی، از جمله در حکایت دقوقی، نیز دعا و مناجات هم‌معنی گرفته شده است.

گفت هر یک: من نکردستم کنون این دعا نی از برون نی از درون

بو الفضولا نه مناجاتی بکرد

(مثنوی ۲۲۸۵/۳-۲۲۸۴)

گفت مانا کاین امام ما ز درد

دعای واقعی

یکی از مسائلی که لازم است به آن عنایت شود، این است که دعای واقعی چه نوع دعایی است؟ آیا به دست گرفتن یکی از متون دعایی توصیه شده در هر یک از ادبیان و خواندن آن است؟ یا اینکه دعا در صورتی نام دعا به خود می‌گیرد که از درون انسان بجوشد و بیانگر ارتباط واقعی او با خدای خود باشد؟ به نظر می‌رسد، نیایش حقیقی، بیان خواسته‌های قلبی خود شخص در تعامل با خدا است و دعای شخصی اصیل‌ترین شکل دعاست و نیایش امری آزاد و خودجوش و بیان احساس قلبی است.

۱. در دعا چندین امر وجود دارد: (الف) داعی: فرد دعا کننده ب) مدعوله: مطلوب و مقصود دعا (ج) مدعو منه: مبدأ عالی برآورنده حاجت د) مدعوفیه: فردی که برای او دعا می‌شود. در برخی موارد مدعوله و مدعومه یکی است و آن زمانی است که عارف مقصود حقیقی را از خود مقصود حقیقی می‌طلبد.

دعاهايي که از پيشوايان دين و عارفان حقيقى نقل شده، از عمق ضمير آنها جوشيده و مقتضاي وقت و مقام آنها است. هر چند از نظر نشان دادن دعای ايدهآل برای ما مفيد است، ولی حقيقت اين است که يك دعای برخاسته از ضمير که مناسب ادب مقام هر کس است، بهتر از هزار دعا است که لقلقه زبان باشد.

مولوي نيز، دعاهايي را با ارزش و مؤثر می شمرد که از عمق ضمير افراد جوشيده باشد، پير چنگنواز و دل شکسته و يا چوپان ساده و بي پيراي، که شايد هرگز متون دعایي را نديده بودند، در رابطه با خدا به چنان اوچي می رستند که مدعیان مبادی آداب، بر احوال آنها غبطه می خوردند.

دعا فقط عرصه خواندن خدا نیست، که عرصه شناختن او هم هست؛ مونولوگ نیست، دیالوگ هم هست؛ سخن گفتني دو سویه است و در اين مکالمه و مخاطبه است که انس ايجاد می شود، روح پالایش می يайд و ايمان تقويت می شود (سروش، ۱۳۷۵: ۸).

دعا خواندن يا دعا کردن

در زبان فارسي هم «دعا خواندن» به کار می رود و هم «دعا کردن». اما آنچه به نظر درست می رسد، همان «دعا کردن» است. «دعا خواندن» معمولاً تکرار و خواندن دعاهاي دیگران است که البته ممکن است در مواردي هم با خواستهای درونی ما منطبق باشد، ولی «دعا کردن» در واقع در میان نهادن خواستهای خاص شخصی با خداوند است.

آغازگر دعا

بر مبنای روایات اسلامی، آغازگر دعا، خداوند است. در نهج البلاغه در يکى از وصایای امير المؤمنین^(ع) به فرزندش امام حسن^(ع) آمده است:

... خدای تعالی کلید همه خزینههای غبيش را در دست خود تو قرار داد و آن اين است که به تو اجازه داد از او مسئلت کنى، با اين کلید که همان دعا است هر درى از درهای نعمت های او را که بخواهی می توانی بگشایي و باران رحمت او را به سوی خود ببارانی ... (نهج البلاغه، نامه: ۳۱).

برای روشن شدن دیدگاه مولوی در باره آغازگر دعا، نظر وی را در مورد خدا و ارتباط او با انسان و جهان به طور مختصر بیان می‌شود.

مطابق نظر مولوی، یکی از صفات خدا اراده فراگیر او است و همه امور حادث، به اراده او آفریده شده‌اند. اگر در قلمرو ملک اوچیزی باشد که او اراده نکرده باشد، نشانه غفلت یا عجز اوست و این هم محل است پس افعال انسان‌ها نمی‌تواند از دایره اختیار او بیرون باشد، به عبارت دیگر خالت و فاعل واقعی هر چیز خدا است. او در جواب این پرسش که جایگاه فعل اختیاری انسان‌ها کجا است؟ می‌گوید: فعل انسان‌ها در حالی که به خود آن‌ها نسبت داده می‌شود آفریده خدا است و آدمی مکتب عمل خویش به شمار می‌آید؛ یعنی کسی که عمل را از آن خویش می‌سازد. می‌توان گفت که دیدگاه مولوی در این مورد همانند نظر اشعاره است (شعری، ۱۹۶۵: ۴۴-۲۴). مولوی احوال و اوصاف آدمی، همچون سخن‌گفتن و سکوت‌کردن، دعا و پرستش و افعال دیگر انسان را به خدا نسبت می‌دهد و در تمثیل «گردش آسیاب» نشان می‌دهد، اگرچه به ظاهر آسیاب می‌چرخد، اما نیروی آب است که آن را می‌چرخاند و وقتی آب قطع می‌شود، از آسیاب هم کاری ساخته نیست. (مولوی، بی‌تا: ۲۱۲) در جای دیگر هنگامی که از او درباره معنی تحیات، صلوات و طبیبات پرسیده می‌شود، همه این امور را به خدا نسبت می‌دهد و بر تمايز میان اسباب ظاهری و سبب‌ساز حقیقی تأکید می‌کند (همان: ۹۴-۹۳). از نظر او تا خدا نخواهد و توفیق و عنایت او نباشد انسان هرگز قادر به دعا کردن نخواهد بود.

هم دعا و هم اجابت از تو است

جز تو پیش کی بر آرد بنده دست

تو دهی آخر دعاها را جزا

هم ز اول تو دهی میل دعا

(مشنوی ۳۵۰۰/۴ ۳۴۹۹)

در نظر او سخن، مانند دیگر هست‌ها و نمودها به خداوند باز می‌گردد و خداوند در تمامی موارد نه تنها گوینده سخن، بلکه مخاطب و مستمع سخن نیز هست و هر آنچه غیر خدا است، واسطه و بهانه‌ای بیش نیست و کلام همه درات هستی، مراتبی از سخن خداوند است و در واقع خداست که از همه زبان‌ها و از تمامی مراتب هستی سخن‌گو و گویا است و به این اعتبار دعاها بیان که بر زبان انسان می‌آید از جانب خدا است (مشنوی، ۳۳۴۰/۳، ۱۴۴۰/۶، ۱۴۳۸-).

ای دهندۀ عقل‌ها فریاد رس
تا نخواهی تو نخواهد هیچ‌کس
هم طلب از توست هم آن نیکوبی
ما که‌ایم اول توبی آخر توبی
ما همه لاشیم با چندین تلاش
هم بگو تو هم تو بشنو هم تو باش
(منتوی، ۱۴۳۸/۶-۱۴۴۱)

در سینه‌ها بر خاسته، اندیشه را آراسته هم خویش حاجت خواسته، هم خویشتن کرده روا
(دیوان شمس، غزل ۱)

در دفتر سوم منتوی به این نکته اشاره می‌کند که گاهی ممکن است، خدا تا پایان زندگی به
برخی افراد توفیق دعا ندهد همان گونه که در همه زندگی حتی یک سر درد به فرعون نداد تا
به واسطه آن درد و رنج خدا را بخواند (منتوی ۲۰۲-۱۹۸/۳).

او در غزلی زیبا نیز اشاره می‌کند که انسان باید متظر توفیق الهی بماند و تا او نخواهد انسان
نمی‌تواند قدمی به سوی او بردارد.

هله نومید نباشی که تو را یار بــراند گــرت امروز بــراند، نه که فرــدات بــخواند؟!
(دیوان شمس، غزل: ۷۶۵)

در دفتر پنجم بر اینکه مسبب‌الاسباب حقیقی خدا است، تأکید می‌کند و می‌گوید: گاه
می‌شود که همه اسباب ظاهری در اختیار تو است اما خدا آن‌ها را از اثر می‌اندازد تا تو متوجه
مسبب‌الاسباب شوی و مثالی آورده است که اگر تو در زمین بذر کاشتی و دو سال نزرویید
چه می‌کنی؟ آیا جز این است که باید به توسل و نیایش متولی شوی؟ (منتوی ۵/۱۴۹۰-۱۴۹۵)

(۳۸۳-۳۸۴/۳: ۶۸۲-۶۸۶/۲: ۱۵۵-۱۴۳/۴: ۱۴۹۵)

مولانا در دفتر اول منتوی از بیت ۵۹۸ به بعد، بر سیل مناجات با حق، نغزترین نکات را
در زمینه فنا افعالی مطرح کرده است، مرتبه‌ای که عارف هیچ فعلی را به خود نسبت نمی‌دهد
و همه افعال و احوال را از حق تعالی می‌داند.

حال که دانستیم مولوی وقوع هر امری در عالم را از جانب خدا می‌داند می‌توانیم بگوییم که
دعا از منظر او واکنش انسان در برابر لطف و خواست خدا است که وی با غنیمت‌شمردن این
فرصت به دعوت خداوند پاسخ گفته است و اقدام به دعا می‌کند، هر چند ممکن است خود
متوجه دعوت خدا نباشد و گمان کند که شروع دعا از جانب خودش بوده است. در واقع کسی

که لطف خدا شامل حالت نشده باشد هرگز نمی‌تواند دعا کند. «زانک یارب گفتنش دستور نیست».

این عنایت و لطف خدا همان لیکه‌های پنهانی خدا است که مولوی در باره آن در دفتر دوم می‌گوید: آن لیکی نیست که بنده به وسیله حروف و الفاظ بشنويد بلکه لیکی است که می‌توان آن را با همه وجود خود خوب چشید و آن را دریافت و همین عنایت و توفیق الهی است که انسان را وادار به دعا کردن می‌کند و دعا را برای او شیرین و خوش می‌نماید (منوی ۱۱۹۱/۲).

وی در خلال داستان شخص عابدی که مدت‌ها الله، الله می‌گفت و با حلاوت این ذکر جان خود را شیرین می‌کرد، مطرح می‌کند که شیطان به سوی او می‌رود و در دل او ایجاد تردید می‌کند که چون هیچ پاسخی از جانب خدا دریافت نکرده و لیکی نشنیدی کار تو بیهوده است. آن شخص با دل شکسته به خواب می‌رود، در خواب خضر را می‌بیند که از او می‌پرسد چرا دیگر ذکر نمی‌گویی؟ آیا از این کار پشیمان شده‌ای؟ عابد پاسخ می‌دهد: با این همه ذکر و دعا تاکنون هیچ لیکی از خدا نشنیده‌ام و بیم آن دارم که خداوند مرا از درگاه خویش رانده باشد. خضر از جانب خدا به او می‌گوید که تو اشتباه می‌کنی، اگر ما تو را نخوانده بودیم و نمی‌خواستیم تو به عبادت و دعا بپردازی، تو هرگز نمی‌توانستی ما را بخوانی و در واقع زیر هر یک از الله گفتن‌های تو لیک ما نهفته است (نک: منوی ۱۹۹/۳-۱۸۹).

در این ایات مولوی تصريح می‌کند که آن دسته از انسان‌ها که از نعمت دعا و رازونیاز با خدا محروم‌اند، در حقیقت خداوند است که آن‌ها را از این نعمت محروم کرده است چرا که در واقع دعا کننده خدا و اجابت کننده نیز خدا است.

زرین کوب در مورد این ایات می‌نویسد:

سؤال و جوابی که اینجا بین زاهد و خضر می‌رود و آن چه حال خوف آمیخته به یأس را در نزد زاهد توجیه می‌کند باید مبنی بر حدیث قدسی باشد که نزد صوفیه شهرت دارد، بر موجب آن چون بنده خدای تعالی را بخواند حق تعالی می‌گوید: لیک ای بنده من، هر حاجت که از من خواهی روا است. مولانا مکرر مضمون این حدیث را در منوی به صورت‌های مختلف تقریر می‌نماید و غالباً این نکته را از فحای آن استنباط می‌کند که دعای مؤمن چون از روی اخلاص باشد خود آن

حاکی از ادراک و شهود حضور است و حتی قبل از آنکه به بیان آید به اجابت مقرن است (زرین کوب، ۱۳۶۶: ۳۹۰).

پس هم گرایش به دعا را خدا در انسان پدید می‌آورد و هم خودش اجابت و اجر نیایش گر را تضمین می‌کند:

هم ز اول تو دهی میل دعا
تو دهی آخر دعاها را جزا
(مثنوی ۴/۳۵۰۰)

در داستان فقیر روزی طلب نیز مولوی به لبیک پنهانی خدا اشاره می‌کند و بر این معنی که نفسِ دعا خود لبیک حق است تأکید می‌کند و می‌گوید با آنکه فقیر گنج طلب، پیش از آن از درگاه الهی جوابی برای دعای خود نشنیده بود، با این حال سال‌ها مخلصانه مشغول دعا بود (مثنوی ۶/۱۹۸۵).

نیاز مقدمه نیایش

بنا بر نظر مولوی در جهان آفرینش نیاز عاملی است که موجودِ خلق اشیاء است. وی می‌گوید که اگر مثلاً جهان آفرینش نیازمند به زمین نبود، پروردگار جهانیان آن را هرگز نمی‌افرید و یا اگر زمین پرلزه و اضطراب به کوه احتیاج نداشت، کوهها آفریده نمی‌شدند یا اگر به آسمان‌های هفتگانه نیازی نبود، خداوند هرگز آن‌ها را به وجود نمی‌آورد و در پایان نتیجه می‌گیرد که نیاز به منزله کمندی است که موجودات را به عرصه وجود می‌کشاند و به هر کس به تناسب نیازهایش ابزار و امکانات می‌دهد. بنابراین به مردم توصیه می‌کند که اگر می‌خواهند دریای بخشش و عطای خداوندی به جوش آید بر نیازهای خود بیفزایند و نیازهای خود را به درگاه خداوند عرضه کنند (نک: مثنوی، ۲/۳۲۸۰-۳۲۷۵).

مولوی با تشییه حاجات انسان‌ها به طفلى که ناله و نیاز او شیر را در پستان مادرش ایجاد می‌کند بر این امر تأکید می‌کند که وجود نیاز در انسان منجر به پیدا شدن پاسخ و استجابت حق می‌گردد (مثنوی: ۳/۲۲۱۳ و ۲/۱۹۵۴-۱۹۵۳). همچنین به ماجراهی ناله و نیاز حضرت مریم اشاره می‌کند که در آن فضای غربت و پر از تهمت و کنایه، به سخن گفتن حضرت عیسی در گهواره منجر می‌شود (مثنوی: ۳/۳۲۰۴).

بنا بر نظر مولوی، در همه موجودات نیازی درونی برای تکامل و ارتقا از زندگی پست‌تر به سوی زندگی عالی‌تر وجود دارد و همین نیازِ درونی است که در سطح موجودات انسانی، منجر به ارتقاء به مرحلهٔ فرشتگی و قربِ جانان می‌شود، اما شرط رسیدن به این مرحله آن است که این نیاز درونی را بیدار کرده و به آن توجه کنیم و انگیزهٔ ترقی و تکامل را در خود به وجود آوریم تا خداوند هم توفیق خود را شامل حال ما کند و بتوانیم در جهت کمال وجودی خویش گام برداریم. هر چه انسان بر این نیاز و حاجت به تکامل و ترقی بیافزاید، خداوند نیز به همان نسبت بر عطا و کرم خویش می‌افزاید (پورنامداریان، ۱۳۶۴، ج. ۱: ۳۱۵).

أنواع نيايش

نيايش با توجه به نيايشگر و صاحب دعا به سه دسته تقسيم می‌شود: نيايش كائنات، نيايش فرشتگان و نيايش انسان.

نيايش كائنات

يکي از اصول بنويادين مكتب مولانا، اعتقاد به سريان عشق در كل جهان هستي است. او همچ موجودی را از فيض عشق بي‌بهره نمی‌داند. او وجود را مساوق عشق می‌داند و معتقد است که همه موجودات دارای حيات و شعور هستند و هر عشقی مبنی بر نوعی ادراك و احساس است، هرچند ادراك و احساسی ساده و بسيط.

مولوی در بسياري از آثارش به اين مطلب اشاره کرده و در صدد اثبات آن بر آمده است و تاكيد می‌کند که همان طور که عدم اطلاع افراد انسان از تسبیح يكديگر دليل بر نفی تسبیح آنها نیست عدم اطلاع ما از تسبیح جمادات نیز نمی‌تواند امكان تسبیح آنها را نفي کند (شنبه ۱۴۹۵ - ۱۵۰۳).

او معتقد است که نيايش نباتات و جمادات، هم به زيان حال و تكوين است و هم به زيان قال. وي می‌گويد نباید نيايش موجودات را تأويل کنیم و بگوییم مراد از نيايش حجر و شجر، تسبیح تکوینی آنهاست، بدین معنی که هر موجودی با هيئت خود، معرف خدا است، چنانکه اثر، نشان دهنده مؤثر است. وي اين گونه تأويلات را که از زيان اهل اعتزال مطرح شده

نمی‌پذیرد و می‌گوید تسبیح موجودات به زبان خاص خود آن‌ها است و هر کس حجاب‌ها را از گوش باطنی خود بردارد، می‌تواند صدای آن‌ها را بشنود.

جمله اجزای جهان پیش عوام مرده و پیش خدا دانا و رام (مثنیه، ۸۶۰/۴)

مولوی معتقد است که اگر بخواهید خروش و غلغله تسبیح و نیایش اجزای جهان را بشنوید، باید از مرتبه جمادی به جهان جان‌ها ارتقا یابید. هنگامی که به جهان جان‌ها عروج کنید، نیایش جمادات را آشکارا خواهید شنید. وی ضمن طعنه براهل اعتزال می‌گوید: وقتی روح انسان فاقد شمع و چراغ فروزان شهود و مکافته ربانی باشد، برای بینش واقعیات دست به تأویل و توجیه بی‌اساس آیات و کلمات مردان خدا زده و می‌گوید: منظور از تسبیح و نیایش جمادات، نمی‌تواند تسبیح ظاهری باشد، زیرا برای تسبیح ظاهر، اعضای خاص لازم است و منظور از تسبیح جمادات این است که مایه عبرت بیننده می‌شود و او را به نیایش حق و امام دارد (مثنوی ۳-۱۰۲۸/۱۰۲۱).

مولوی با الهام از قرآن همه چیز را، از ماه تا ماهی، که زمین را بر خود حمل می‌کند،
جمادات، پرندگان و گل‌ها را تسبیح‌گو می‌داند و هدف از این عالم را صرفاً پرسش می‌شمارد
و تفاوت موجودات در این تسبیح همگانی را در این می‌داند که عقلًاً به طور کامل تری از پس
این تسبیح برعکس آیند.

همه تسبیح گویانند اگر ماه است اگر ماهی و لیکن عقل استاد است او مشروح تر گوید (دیوان شمسی، غزل: ۵۷۳)

در نمازند درختان و به تسبیح طیور در رکوع است بنفسه که دو تا می‌آید
(دین اسلام، غزل: ۸۰۵)

بهنظر او درختان، دستهای خود را به وضعی می‌گشایند که مشابه دعای حاجت کردن است و بهخصوص دستهای درخت چنار را برای دعا گفتن گشوده می‌بینند. سوسن با تیغ خود و یاسمن با سپرپیشدش بانگ الله اکبر بر می‌آورند گویی که درغزا شرکت دارند. (دیوان شمس، غزل: ۱۰۰)

هر چند مولوی معتقد است که منظور از تسبیح کائنات تنها زبان حال آن‌ها نیست بلکه به زبان
قالب این تسبیح می‌گویند و اگر انسان به جهان جان‌ها ارتقاء یافته باشد و دارای روح متعالی

باشد؛ واقعاً غلغله تسبیح و نیایش اجزاء جهان را می‌شنود اما هر از گاهی بر سیل طنز و مثال از زبان موجودات بی جان به نقل دعاها یابی می‌پردازد که در این موارد منظور او آن است که زبان حال آن موجودات چنین است که از خدا چنین و چنان می‌خواهند (مولوی، بی‌تا: ۱۵۰ - ۱۵۱).

نیایش فرشتگان

یکی از گروه‌هایی که همواره به نیایش و دعا مشغولند فرشتگان هستند و در مثنوی به مواردی از دعای آن‌ها اشاره شده است. از جمله دعا برای پیامبران که هادی مردمند، دعا برای مردم بخشندۀ و دعای آن‌ها برای برآورده شدن دعای بندۀ مومن (مثنوی ۲۷/۴، ۲۸).

از دیگر نمونه‌های دعای فرشتگان را در دفتر اول مثنوی می‌بینیم که مقتبس از حدیث پیامبر^(ص) است که فرمود: روزی نیست که بندگان حق به بامداد در آیند مگر آنکه دو فرشته از آسمان فروند آیند یکی می‌گوید: خدایا بخشندگان را عوض ده و آن دیگر می‌گوید: خدایا مردم زفت و ممسک را تباھی مال ده (مثنوی ۵/۱، ۲۲۲۴).

در دفتر ششم، فرشتگان برای شفاعت بندۀ مؤمن جهت رواشدن حاجتش ناله وزاری می‌کنند و از خداوند می‌خواهند که دعای او را مستجاب کند (مثنوی ۶/۴۲۲۱-۴۲۱۹).

در دفتر سوم نیز مولانا در جریان داستان وکیل عاشق و صدر جهان که کنایه از سالک عاشق و حضرت حق هستند، سخن را بدینجا می‌کشانند که عاشق باید در پوشاندن اسرار حقیقت دقت کند و می‌گوید زمانی که عاشق از راز و کرشمه عشق و یا از حضرت معشوق سخن می‌گوید آسمان و آسمانیان در حق او چنین دعا می‌کنند: ای نکو پوشاننده، تو اسرار آن عاشق شیدا را از نامحرمان پوشان (مثنوی ۴/۴۷۳۲).

نیایش انسان

نیایش انسان با توجه به انگیزه‌های مختلف او در نیایش خود دارای انواعی است که در این بخش به آن‌ها می‌پردازیم: درخواست حاجت، توبه و طلب مغفرت، شکرگزاری، اعتراض به ناموس خلقت و دیدار حق و طلب حق (نیایش عرفانی).

درخواست حاجت: هر چند در این نوع نیایش انگیزه نیایشگر ظاهراً طلب یک حاجت و یا رفع یک مشکل است، اما آنکه در پشت این نیایش صحنه‌آرایی می‌کند و مشکلات را بر سر

راه بینه قرار می‌دهد تا او را بخواند و از او یاد کند خدا است. مولوی با الهام از قرآن، هدف خداوند از خلقت جهان و انسان را عبادت خدا می‌داند و معتقد است، خدا همواره می‌خواهد که انسان به یاد او باشد، این است که با دادن رنج و درد و مشکلات، بینه را وادر می‌کند تا دست دعا بهسوی او بردارد و از او درخواست کمک نماید. مولوی در فیمهایه با ظرافتی حاصل به این مطلب اشاره می‌کند (مولوی، بی‌تا، ۲۴۸-۲۴۹، نیز نک: مثنوی ۲۹۸۳-۲۹۸۸/۳).

اصولاً این عادت انسان است که تا دست به وسائل مادی دارد خدای را به یاد نمی‌آورد و همین‌که از اسباب ظاهری نامید گردید، به قوای غیبی روی می‌آورد. در واقع زمان حقيقی نیاش، زمانی است که امید انسان از همه اسباب ظاهری قطع می‌شود در این لحظه است که کافر و مؤمن به جانب او دست برداشته و استمداد می‌کنند. در داستان دقوقی و اهل کشتی که در حال غرق شدن در دریا بودند، مولوی به این زمان نامیدی کامل و رو آوردن به خداوند به خوبی اشاره کرده است (مثنوی ۲۱۸۹-۲۱۸۱/۳).

در دفتر ششم نیز در حکایت آن مرد که میراث خود را تا دیutar آخر خورد و دستش خالی شد، مطرح می‌کند که پس از آن به یاد خدا افتاد و از او پناه خواست (مثنوی ۴۲۱۱-۴۲۱۲/۶). مولوی از این حدیث پیامبر^(ص) که فرمودند: مؤمن همچون سازی است که چون شکمش خالی باشد ناله سر می‌دهد^۲، استفاده می‌کند تا به این معنی اشاره کند که تا وقتی درون انسان از مشتهیات و ماقولات رنگارنگ خالی نباشد پرنده روحش نغمه‌سرایی نمی‌کند. همان‌طور که اگر درون ساز پر شود، نوازنده آن ساز را رها می‌کند و دیگر با آن نمی‌نوازد. وی به سالکان راه توصیه می‌کند که مبادا درون خود را از امور دنیوی پُر کنید، زیرا که مضراب‌های مطرب از ل خوب و دلنشیز است (مثنوی ۴۲۱۴-۴۲۱۳).

دراینجا لازم است یاد آور شویم که مولوی بر درخواست بعضی حاجات تاکید می‌کند و درخواست برخی از حاجات را توصیه نمی‌کند. او درخواست حاجاتی از قبیل خواستن علم غیب (مثنوی ۳۳۸۶/۳-۳۳۸۵) و خواستن نزول عذاب آخرت در این دنیا بر انسان (مثنوی ۲/۲۴۸۲-۲۴۸۱) را جایز ندانسته و بر درخواست حاجاتی مثل طلب خیر در دنیا و آخرت و سهل شدن امور (مثنوی ۲۵۵۳/۲-۲۵۵۲)، دعا برای به دست آوردن معرفت قلبی و تولد معنوی (مثنوی

-۲۸۹۴/۶ و ۲۸۹۲/۶) دعا برای کمال یافتن در عرصه محسوس (مثنوی ۳۱۷۸-۳۱۸۱/۱)، دعا برای قدرت یافتن در عرصه محسوس (مثنوی ۳۳۸۴-۳۳۸۳)، دعا برای عبرت و بیداری (مثنوی ۳/۲۸۹۳)، دعا برای با ایمان مردن (مثنوی ۳/۳۳۸۴-۳۳۸۳)، دعا برای رهایی از آفات اخلاقی و زبانی، دعا برای بی اختیار شدن و رهایی از تردید و جذب به صراط مستقیم (مثنوی ۲۰۴/۶ ۲۱۱ و ۲۰۶/۲۱)، دعا برای رهایی از افکار و اوهام بی اساس عقل جزئی (مثنوی ۲۷۸۴/۶-۲۷۸۸) تأکید می‌ورزد.

نیایش عرفانی

مولوی به خوبی دریافته است که نیکوترین چیزی که شایسته خواستن است، وصال جنان است و بقیه خواسته‌ها در برابر آن بی‌مقدار است و چه بسا استجابت خواسته‌های مادی یا حتی معنوی و غرقه شدن انسان در آن‌ها، خود حجابی باشد که موجب هلاک انسان شود.

غیر تو هر چه خوش است و ناخوش است
آدمی سوز سنت و عین آتش است
(مثنوی ۳۹۲۱/۱)

وی در گفت‌وگوی صمیمانه و تکاندهنده حضرت شعیب با خداوند، مناجات با حق را از زبان شعیب چندان با سوز و گذاز بیان می‌کند که از جانب خداوند به او وحی می‌شود که اگر به دنبال آمرزش یا نعمات بهشتی هستی همه را به تو ارزانی کردم و از او می‌خواهد که دست از دعا بردارد، اما شعیب اعتراف می‌کند که او تنها به دنبال لقای پروردگار است و دیگر نعمات برای او بدون دیدار حق بی‌ارزش است (دیوان شمس، غزل: ۳).

از زبان حضرت آدم^(۴) نیز به این نکته اشاره می‌کند که چیزی تلخ‌تر از فراق خداوند نیست و با ارزش‌ترین چیزی که بنده، محتاج آن است وصال حضرت حق است و جانی که به جنان واصل نشود، تا ابد دچار نقص و زشتی است (مثنوی ۳۹۰۲/۱ و ۳۹۰۶/۱).

این نحوه مناجات‌های عرفانی که در بسیاری از ادعیه ماثوره از جمله دعای شریف کمیل سابقه دارد نشانگر آن است که بذر اولیه این نوع مناجات‌ها، در خود اسلام نهفته است و دعای اصیلی که روح بشر را سرشار و ارضاء می‌سازد همین نیایش عرفانی است «اللهی و سیدی و مولای و ربی صبرت علی عذابک فكيف اصبر علی فراقک» معبدنا و سورنا و صاحبا! گیرم بر کیفر تو شکیبا باشم، اما چه سان بر فراق تو شکیبا بی ورزم؟ (مفاتیح الجنان).

وی حرکت عاشق به سوی معشوق را حرکتی ذاتی که از خود او آغاز شود نمی‌داند و معتقد است که پیش از عاشق، معشوق است که به دنبال عاشق می‌گردد.

هیچ عاشق خود نباشد و صلجو
که نه معشوقش بود جویای او

(مثنوی ۴۳۹۷/۳ ۴۳۹۵-۹۶/۳: ۴۳۹۳/۳ نیز نک.)

وی معتقد است که عشق روح به خدا، همان عشق خدا است به روح و در واقع خداوند با عشق ورزیدن به روح، به خود عشق می‌ورزد؛ زیرا روح را که ساختی الوهی دارد، به اصل و مأوای خویش فرا می‌خواند. مولانا بر آن است که مس وجود ما، با این کیمیای نادر، مبدل شده است و عبار کمبهای نفس پالایش یافته و روحانی گشته است (نیکلسون، ۱۳۷۲: ۲۰۸).

در این نوع نیایش مقصود عارف خود خدا است نه طلب حاجتی مادی یا حتی معنوی؛ در واقع مقصود از دعا نیز خود دعا و نفس رابطه برقرار کردن با خدا است. مولانا خود بارها ادعا می‌کند که او کسی است که در کف به جز از دعا ندارد (دیوان شمس، غزل: ۷۷۱). خود دعا می‌شود، چنان‌که هر که به او نظر می‌کند از او دعا می‌طلبد.

همه دعا شده‌ام من ز بس دعا کردم که هر که بیند رویم ز من دعا خواهد
(دیوان شمس، غزل: ۹۴۳)

شیمل معتقد است که مضمونِ دعا، شدنِ وجود انسان، زیباترین تصویر از خویش است که ما در دست داریم. او کاملاً مبدل به آن نوری گردیده که – بنابر سخن صوفی – آنان را که به شب عبادت می‌گذارند، احاطه می‌کند و در آن زمان خداوند آنان را با نوری از انوار خود می‌پوشاند (۵۰۳).

عاشق صادق هر چه را از دوست رسد نیکو می‌شمارد و بدی‌هایی را که از جانب محظوظ می‌رسد از استماع الحان شورانگیز و نغمات چنگ، شوق انگیزتر و دلنشیان‌تر می‌شمارد. جفای او را از اقبال دنیوی و دولت ظاهری زیباتر می‌داند و حتی قهر و جفای حق را چنان پر لطف می‌داند که در وصف نمی‌گنجد (مثنوی ۱۵۶۸/۱-۱۵۶۵).

هر چند عاشق گاه از جفای حق می‌نالد اما از این می‌ترسد که محظوظ، ناله‌های او را نشانه ناخوشنودی وی بشمارد و از روی بزرگواری و مهربانی، جور و جفای خویش را از او دریغ دارد، در حالی که بلا و غم و رنج در راه او را، به آسایش و راحتی ترجیح می‌دهد (مثنوی ۱۵۶۹-۷۴/۱).

نیایش اولیاء خدا

۵۳

از نظر مولوی وقتی ولی خدا به ناله و نیایش می‌پردازد در هفت آسمان غلغله می‌افتد. دعای او گله از بلایا همچون سوداگران، سپاس در هنگام خوشی و نعمت نیست. به عبارت دیگر محرك او در دعا نه جلب منفعت است و نه دفع ضرر، زیرا او عاشق منعم است نه نعمت، بنابراین از جانب خداوند، هردم به نزد او صد نامه و صد پیک و با هر یا رب او شصت لبیک از خدا می‌رسد (مثنوی ۱۵۷۸/۱-۱۵۷۷).

وی از دعای آنان به دعای بی‌خودان تعبیر می‌کند و در واقع دعای آنان را نه از جانب خودشان بلکه از جانب حضرت حق تعالی می‌داند. چون آنان در خدا فانی شده‌اند، هم دعای آنان از جانب خداست و هم اجابت کننده دعا خود است. در این دعا، ولی کامل بین خود و خدا واسطه نیست. حتی جسم و جان او نیز از تضع و ناله‌اش بی‌خبر است (مثنوی ۲۳-۲۲۱).

وی در بیان آنکه دعای عارفِ واصل و درخواست او از حق همچون درخواستِ حق از خویشتن است، به بخشی از حدیث قرب نوافل اشاره می‌کند که در حقِ خواص و کاملان بیان شده است. آنان کسانی هستند که مقامشان به‌گونه‌ای و به اندازه‌ای بالا می‌رود که خودِ خداوند گوش و چشم و زبان و دست آنان می‌شود. چنین کسانی وقتی دعا می‌کنند، سخن آنان، سخن خدا است و درخواستِ آنان مانند درخواست خودِ خدا از خویش است و چون خدا، خود چیزی را از خود بخواهد حتیماً به مرحله اجابت می‌رسد (مثنوی ۶/۴۵-۲۲۴۵).

دعای اولیاء اهل دعا و اولیاء اهل رضا

او اولیاء را به دو گروه تقسیم می‌کند: گروه اولیاء اهل دعا و گروه اولیاء اهل رضا. اولیاء اهل دعا کسانی هستند که از قدرتِ خارق‌العاده خود در جهان استفاده و برای خود و دیگران دعا می‌کنند. دعای آنان در حق دیگران به‌حاطر شفقتی است که بر بندگانِ خدا دارند. این‌ها همان اولیائی هستند که گاهی دعا می‌کنند و گاه نفرین (مثنوی ۳/۱۸۸۱).

اما اولیاء اهل رضا چنان راضی به قضاء الهی هستند که هرگز دعا نمی‌کنند. چون به مقام رضا رسیده‌اند، چاره‌جویی برای دفع قضا بر آنان حرام شده است و در قضا چنان لذت و ذوقی می‌یابند که جستن راه خلاص از قضا را نسبت به حضرت حق کفر به حساب

می‌آورند. حق تعالی بر قلب این اولیاء چنان حُسْن ظُنْنی عطا فرموده است که در عزا و ماتم نیز جامه تیره ماتم به تن نمی‌کنند (مثنوی ۱۸۸۲-۵/۳، نیزنگ ۱۸/۳-۱۹۰۶).

در قصه دقوقی (مثنوی ۱۹۲۶-۲۳۰۸/۳) مولانا نشان می‌دهد که اولیاء حق و خاصان درگاه وی در تسليم به حکم مشیت وی، چندان رسوخ دارند که هرگز لب به دعا هم نمی‌گشایند و آنجا که حکم و قضای حق حاکم است، تمسک به دعا را بوقضوی و خلاف رسم ادب می‌یابند (مثنوی ۹/۳ - ۲۲۸۷).

دعای اولیاءِ اهلِ رضا

مولوی دعا کردن اولیاء اهل رضا را در یک صورت ممکن می‌داند و آن در موقعی است که در دعا مطلقاً رضای الهی را ببیند (مثنوی ۲۲/۳-۱۹۱۹).

در واقع اگر چنین بنده کامل و رهیافت‌های از درگاه الهی شفاعت دیگران را خواستار شود یا دعایی کند، مسلماً از روی میل طبیعی و عاطفه بشری خود نیست؛ چرا که او در همان لحظه که چراغِ عشقِ الهی را در قلبِ خود روشن کرده است رحم و دلسوزی خود را سوزانده است و چون او صفاتِ بشری خود را به تمامی سوزانده است، دعا‌ی وی صرفاً به خاطر امثال امرِ الهی و جلبِ رضایت اوست، زیرا حق تعالی انسان کامل را وقتی ماؤن به دعا می‌کند که آن امر، در قضای الهی مقدار شده باشد. بنابراین دعا‌ی او اعتراض به قضا نیست بلکه عین رضا به قضاست (زمانی، ۱۳۸۲-۴۹۵/۳، ۴۹۶-۴۹۷).

آداب دعا

بهطور کلی آثار و سخنان مولانا را می‌توان به دو بخش کلی تقسیم کرد:

(الف) سخنانی که مشتمل بر زبده معارف اسلامی و انسانی، از جمله: فلسفه، کلام، اخلاق و فقه است که هرچند فهم اشارات آن‌ها بدون احاطه بر جوانب مختلف این معارف و شناخت مأخذ و اصول آن بسیار دشوار است، اما چون زبان آن‌ها، زبان عرفی و متدال جامعه است، برای فهم منظور او کافی است با علوم مختلف و مأخذ سخنان وی آشنا شویم.

(ب) سخنانی که حاکی از تجارب روحانی خود او در حال فنا و بی‌خودی است و ادراک آن برای افراد عادی ممکن نیست. زبان او، در این گونه سخنان، زبان بی‌خودی است. آگاهی از

به کارگیری این دو زبان عرفی و بی خودی در مقوله نیایش، ما را در فهم برخی از سخنان وی که به ظاهر متناقض می نماید، اما بیانگر احوال درونی و خارج شدن او از زبان عرفی به زبان بی خودی است، یاری می نماید.

در بحث آداب دعا و ادب و بی ادبی در سخن گفتن با خدا، گاهی به خوبی می توان خروج مولوی از زبان عرفی به زبان بی خودی را نشان داد. اما در موارد زیادی ترک ادب ظاهربالی را بدترین گناه می داند و نتیجه بی ادبی را محرومیت از لطف رب می شمارد. اما زمانی که از مقام عاشقان سخن می گوید، ادب عشق را در بی ادبی می بیند و عاشقان را همچون مستانی قلمداد می کند که نمی توان آنها را مورد مؤاخذه قرار داد. اما مولوی در موضوع نیایش غالباً با زبان عرفی سخن گفته است.

در آثار او به شواهد بسیاری از رعایت آدابی چون ستودن خداوند (مثنوی ۲۲۱-۲۲۳/۳ و ۵۸-۹/۱)، اظهار خاکساری و سجده کردن در برابر خداوند (مثنوی ۱۲۱۱-۱۲۰۹/۲ و ۳۸۹۹/۱ به بعد)، اشکریختن و گریستان در هنگام دعا (مثنوی ۱۴۳۳/۳، ۲۱۷۵/۳، ۹۸۶-۹۸۹/۳، ۴-۲۷۰۷/۶)، دعا کردن از ته قلب و با دل شکسته (مثنوی ۲۰۳/۳ و ۲۰۶-۲۰۳/۵)، اعتراف به گناهان در هنگام دعا (مثنوی ۲۷۰۶/۶-۷)، به زبان آوردن دعا و ذکر همه حاجات (مثنوی ۱۵۸/۱)، داشتن امید به درگاه الهی (مثنوی ۲۹۲۳/۳-۳۲۵۳/۱، ۱۲۹۲۲-۳۲۵۳/۱)، اصرار کردن در دعا (مثنوی ۳۴۱/۲-۳۳۸۴/۳) و ناچیز شمردن عبادت خود و مغروز نشدن به آن (مثنوی ۳۳۷-۳۴۱/۲) برمی خوریم.

استجابت دعا

انسان در دعا خدا را طرف خطاب قرار می دهد و چشم امید آن دارد که خدا خواسته او را برآورد. واکنش خدا در برابر دعای انسان به کلمه استجابت به معنی «پاسخ دادن» بیان شده است. از لحاظ معنی شناختی، مفهوم دعا در ارتباط با مفهوم استجابت قرار دارد. برخلاف دعا که اساساً لفظی و شفاهی است، استجابت غیر لفظی است. در قرآن، خدا خود به صورت مثبت اظهار می دارد که او پیوسته آماده «پاسخ دادن» است به شرط آنکه مردم صادقانه او را بخواهند و

دعا کنند (ایزوتسو: ۲۵۱). «و قال ربکم ادعونی استجب لکم» و پروردگار شما گفت: بخوانید مرا تا استجابت کنم شما را (مؤمن: ۶۰).

افزون بر این، قرآن بالاترین اهمیت را برای مفهوم استجابت قائل است و این امر از آنجا معلوم می‌شود که ناتوانی برای استجابت را یکی از برجسته‌ترین نشانه‌های خدایان باطل می‌داند. خدایانی که کفار به جز الله می‌پرستند، نمی‌توانند دعاهای ایشان را پذیرند (ایزوتسو: ۲۵۲). «إِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَ لَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ» اگر آن‌ها را بخوانید خواندن شما را نمی‌شنوند، و اگر هم بشنوند پاسخ شما را نمی‌دهند و استجابت نمی‌کنند.

(فاطر: ۱۴)

به اعتقاد مولوی همان گونه که تا خدا نخواهد و توفیق دعا کردن را به بندگان ندهد، بنده موفق به دعا کردن نمی‌شود، تا حکمت خدا بر استجابت دعای بنده تعلق نگیرد، حالت دل‌شکستگی و انکسار قلبی که لازمه استجابت دعا است را به او نمی‌دهد (مثنوی ۳۷۳۰-۴/۲، ۴۴۱-۴/۲). مولانا با تکیه بر مفاهیم قرآنی و روایی، دعا و استجابت آن را لازم و ملزم هم می‌شمارد (مثنوی ۴/۳ و ۲۳۰۴/۶ و ۴۲۳۹/۳).

آری کیست که این در رحمت‌بخش را به صدا درآورد و در جوابش صد بهار رحمت و گشایش پدید نماید؟ وی در دیوان شمس بـ آن‌هایی که دعا را بـ اثر مـ انگارند طـعنـه مـ زـنـد و خـدا رـا تـهـا بـ بـرـطـرـفـ کـنـنـدـ مشـكـلـاتـ جـانـ مـعـرـفـیـ مـیـ كـنـدـ (دـیـوـانـ شـمـسـ،ـ غـزلـ: ۶۹۶).

مولوی با اشاره به این مطلب که مردم همواره از دیگران التماس دعا داشته باشند می‌گوید به این دلیل دعای دیگران در حق ما مستجاب می‌شود که ما با دهان دیگران مرتکب گناه نشده‌ایم. در دفتر سوم مثنوی گفت و گویی بین موسی و خداوند می‌شود که در آن خداوند به موسی می‌گوید: ای موسی از من با دهانی درخواست کن که با آن دهان گناه نکرده باشی! وقتی موسی در پاسخ به خداوند می‌گوید: من چنین دهانی ندارم. خداوند می‌گوید: پس ما را با دهان دیگری بخوان چون تو از دهان دیگری گناه نکرده‌ای (مثنوی ۱۸۲/۳ - ۱۸۰). به‌نظر او برای اینکه انسان دیگران را وادار به دعا در حق خود کند، باید چنان با دیگران به اخلاق پستنده رفتار کند که نزد همگان محبوب شود و دیگران به خیرخواهی و دعای خیر برای او ترغیب شوند (مثنوی ۱۸۳/۳).

نقش دعا در برگرداندن قضای الهی

در مورد نقش دعا در برگرداندن قضای الهی به داستان قوم یونس اشاره می‌کند که به واسطه ایمان نداشتن قرار بود عذاب خدا بر آن‌ها نازل شود، اما تصرع و نیایش، عذاب را از آن‌ها دور کرد (نک مثنوی، ۱۹۰۸-۱۶۰۸). دعا می‌تواند یکی از عواملی باشد که قضای الهی را برگرداند و همان طور که امام محمد غزالی در کیمیای سعادت اشاره کرده است همچنان که آب را برای رفع تشنگی می‌خوریم و یا نان را برای رفع گرسنگی و جامه را برای دفع سرما استفاده می‌کنیم؛ برای دفع بلا هم دعا می‌کنیم و دعا هم مانند سایر علت‌ها تأثیرگذار خواهد بود (۶۱۱-۶۱۰).

وی همواره دعا را در برگرداندن قضای الهی لازم می‌شمارد و معتقد است هرچند آنچه از جانب خدا می‌رسد نیک است و دارای مصلحت خاص خود، اما نسبت به ما بسیاری از وقایع ناگوار و تلخ است (مولوی، بی‌تا: ۵۲).

نتیجه

از بررسی‌های انجام شده در می‌باییم دعا صمیمی‌ترین شیوه ارتباط بندگان با خداوند است که از رهگذر آن هر کس به فراخور مرتبه وجودی خود با ساحت قدس ریوی رازو نیاز می‌کند. نزدیکی خدا به انسان، دعوت خدا از انسان‌ها برای دعا، وعده اجابت در دعا، علاقه خدا به مناجات انسان مؤمن، نیایش کافر و مؤمن در حال اضطرار، وجود گناهان به عنوان موانعی برای استجابت دعا، لزوم دعا برای دفع شیطان، تسبیح کائنات و بسیاری موارد دیگر نشان‌دهنده تأثر اندیشه مولوی از قرآن و حدیث است. اما در اموری چون معاف دانستن عشاق از ادب و اتحاد با خدا و فنا و بقای در او به نوعی نشانگر تاثر وی از عقاید عرفانی است.

رابطه انسان با خدا رابطه‌ای متقابل است که آغازگر آن خدا است و دعای انسان در میان توفیق خدا و استجابت او قرار گرفته است. خدایی که هدفش از خلقت انسان، عبادت است، خود پیش‌قدم می‌شود، بنداش را دردمد و نیازمند می‌کند و لبیک پنهان خود را به سراغ او می‌فرستد و آنگاه که بنده دعوتش را اجابت کرد و لبیک او را پاسخ گفت، جایی برای حاجت بنده در قضای خویش باز می‌کند و حاجت او را مستجاب می‌نماید و دعا را در کنار سایر علل و اسباب جهان تأثیرگذار می‌نماید.

هدف از دعا رابطه با خدا است که گاه در قالب شکرگزاری و تسبیح و گاه در قالب طلب توبه و بخشایش از گناهان و گاه به ذوق نزدیکی و لقاء با پروردگار صورت می‌گیرد. از میان دعاهای اولیای خدا بیش از هر دعایی مقرن به استجابت است، چرا که آن‌ها به مقام فنای در حق رسیده‌اند و دعای آن‌ها گویی دعا و خواسته خدا از خود است؛ بنابراین قطعاً مستجاب می‌شود. همچنین دعای دیگران در حق انسان سریع‌تر از دعای خود انسان برای خود مستجاب می‌شود.

منابع

- قرآن.
- نهج الفصاحه. (۱۳۷۶)، مترجم ابوالقاسم پاینده، سازمان انتشارات جاویدان.
- نهج البلاغه.
- صحیفه سجادیه امام سجاد(ع).
- ابن مظفر، ابوالفضل. (۱۳۶۰ق)، لسان العرب، بیروت.
- اشعری، ابی الحسن. (۱۹۵۵)، اللمع فی الرد علی اهل الزیغ و الباع، مصر.
- الراغب الاصفهانی، ابی القاسم. (۱۴۱۴ق)، المفردات فی غریب القرآن، تهران: اسوه.
- ایزوتسو، تووشی هیکو. (۱۳۷۳)، خدا و انسان در قرآن: معنی‌شناسی جهان بینی قرآنی، ترجمه احمد آرام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- پور نامداریان، تقی. (۱۳۶۴)، داستان پیامبران در کلیات شمس، شرح و تفسیر عرفانی داستان‌ها و غزل‌های مولوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، فرهنگ دهخدا، مؤسسه لغتنامه دهخدا، دانشگاه تهران.
- زبیدی، محمد مرتضی. (۱۹۶۵)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۶)، بحر در کوزه، چاپ اول، انتشارات علمی.
- زمانی، کریم. (۱۳۸۲)، شرح جامع مثنوی معنوی، چاپ سیزدهم، مؤسسه اطلاعات.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۵)، حدیث بندگی و دلبردگی، چاپ اول، مؤسسه فرهنگی صراط.
- شیخ عباس قمی. (۱۳۵۹)، کلیات مفاتیح الجنان، تهران.

- شمس تبریزی، شمس الدین. (۱۳۴۹)، *مقالات شمس تبریزی*، تهران.
- شیمیل، آنه ماری. (۱۳۷۵)، *شکوه شمس: سیری در آثار و افکار مولانا جلال الدین رومی*، تهران.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۶). *ترجمة تفسیر المیزان*، چاپ نوزدهم، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم.
- غزالی، امام محمد. (۱۳۸۳)، *کیمیای سعادت*، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۷۵)، *شرح مثنوی شریف*، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- . (۱۳۲۴)، */حدیث مثنوی*، تهران، دانشگاه تهران.
- فیض کاشانی، محسن. (۱۴۰۳ق)، *المحجة البيضاء*، بیروت.
- مولوی، جلال الدین محمد بلخی. (۱۳۷۲)، *کلیات دیوان شمس تبریزی*، با تصحیح فروزانفر، تهران.
- . (۱۳۶۸)، *مثنوی معنوی*، با تصحیح نیکلسون، چاپ ششم.
- . (بی‌تا)، *فیه مافیه*، شرکت سهامی ناشرین کتب ایرانی.
- مک‌کواری، جان. (۱۳۷۸)، *تعکر دینی در قرن بیستم*، مترجم بهزاد سالکی، امیرکبیر.
- نیکلسون، ر.ا. (۱۳۷۲)، *عرفان عارفان مسلمان*، ترجمه دکتر اسدالله آزاد، چاپ اول، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ونسنگ ارنت یان. (۱۹۳۶-۱۹۶۹)، *المعجم المفہم للافاظ الحدیث النبوی عن الکتب السته و عن مسند الدارمی و موطا مالک و مسند احمد بن حنبل*، لیدن: مطبعه بریل.
- Heiler, Fredrich. (1958), *prayer: A study in the history and psychology of religion* 1932, translated and edited by Samuel Macomb, New York, Oxford university press.
- Wooly, R.M. (1980), *Prayer (Christian Liturgical)*, the Encyclopedia of Religion and Ethics, J. Hastings.vol10, New York.
- Eliade, Mircea. (1987), *Encyclopedia of religion*, New York.

